

ALMÁSI GÁBOR

**Egy különleges életút a 16. század első feléből:
Martin Brenner, erdélyi szász humanista**

A „Humanism in East Central Europe”, Kiss Farkas Gábor által vezetett Lendület-kutatócsoport 2018–2019-re tervezi megjelentetni azt a humanista bio-bibliográfiákat összefoglaló lexikont, amelybe az alábbi életrajz (némileg rövidebben és más szerkezetben) is olvasható lesz. A De Gruyter kiadónál megjelenő kötet tervezett címe: *Companion to Humanism in East Central Europe – Vol. 1: Hungarian Humanism 1440–1620*, vagyis egy Kelet-Európát felölelő sorozat első kötetéről van szó, amelynek a német humanizmust lefedni próbáló *Deutscher Humanismus 1480–1520. Verfasserlexikon* jelentette a mintát, bár az időhatárokat máshogyan választottuk meg. A várhatóan több mint 500, erőteljesen a művekre koncentrááló bio-bibliográfiai szócikk közül remélhetőleg számos fog megjelentést okozni.

A megjelentésekben az alig ismert Martin Brenner életrajza sem szűkölködik. Bár nevét a korról foglalkozó irodalomtörténészek és történészek valószínűleg többnyire jól ismerik, és jobbára azt is tudják róla, hogy Brenner elsőként adta ki Antonio Bonfini *Rerum Ungaricarum decades*-ét, ennél több információval aligha rendelkeznek. Igaz, a korábbi nemzedékek történészei közül is csak igen kevesen és érintőlegesen foglalkoztak személyével, ami a rendelkezésre álló források szűkössége mellett érthető is. Kivételnek csak néhány 19. századi szász történész számít, akik az erdélyi szász városok levéltárjait kutatva értékes töredékatokat tettek közzé.

Az egyik legfrissebb Martin Brennerre vonatkozó bibliográfiai adatot egy Kulcsár Péter által írt 1994-es szócikk jelenti, mely az *Új Magyar Irodalmi Lexikon*-ban jelent meg.¹ E szerint Brenner egy 1520-ban született szász humanista filológus volt, aki egyben besenyői (Vișoara, Heidendorf) evangélikus lelkész-ként is működött: „1540-től a bázeli, 1543-tól a bécsi egyetemen tanult. 1547-ben orvos Bolognában, majd Nagyszében főorvosa. 1552-ben Itáliában utazgatott. Hazatérve lelkész-ként is működött.” A bázeli tanulmányokról elsőként Veress Endre beszélt az itáliai peregrinációra vonatkozó köteteinek egyikében: „Brenner Márton előbb Bazelben hallgatott teológiát meg orvostudományt s 1540–43 között két orvosi munkát adott ki. Majd Bécsbe ment s az egyetem első felévére

¹ A Magyar Művelődéstörténeti Lexikon első kötetében Kőszeghy Péter szócikke (446–447) jobbára Kulcsár Péterére és az általa említett irodalomra alapoz.

iratkozott be.”² Veress azt is állítja, hogy két hónapos itáliai utazása után 1552-ben „Szebenben telepedett le mint orvos, bár hívei papnak is megválasztották.” Nehéz lenne megmondani, honnét vette Veress értesüléseit, mindenesetre, amint látni fogjuk, szinte semmi nem igaz abból, amit leírt, és amit nyomában Kulcsár újrafogalmazott.

A kevés adatból dolgozó életrajzírók korábban sem láttak tisztábban, de talán kevesebbet éltek fantáziájukkal. A 18. század végén alkotó szász biográfus, Johann Seivert szerint – aki a későbbi életrajzírókra is hatással volt – Brenner sikeres besztercei orvosként Nagyszebenben élt, és kiadta Bonfini és Brandolini műveit. Alig ért azonban Seivert lexikonja végére, máris helyesbítésekre kényszerült: Brenner nem csak orvos volt, hanem egyházi személy is, 1542-ben kapta meg a Beszterce melletti Besenyőben megüresedett papi állást, amiről azonban hamar le is mondott. Hogy miért és mikor – kérdezi Seivert –, azt az egyházi anyakönyvből nem lehet megtudni, csak azt, hogy utódja Adam Pomarius lett. Talán bizony vallási okokból – veti fel –, hiszen szebeni temetése arról tanúskodik, hogy protestánsként halt meg.³ (Hogy szebeni temetése miatt tanúskodna erről, azt most ne firtassuk.) Szerencsére az 1860-as évek környékén tevékenykedő szász történetírók, Heinrich Wittstock, a besztercei városi levéltár valaha élt egyik legjobb ismerője, és H. Herbert már valamivel megbízhatóbbnak tűnő adatokat közöltek.⁴ Wittstock megállapítja, hogy Brennert 1533-ban választották besenyői papnak (tehát nem 1542-ben, mint Seivert állította), de állását hamar feladta, mert 1536-ban már a gyulafehérvári székeskáptalan szolgálatában találjuk.⁵ Utóbbi értesülése kapcsán egy, a besztercei levéltárban őrzött levélre hivatkozik, mely szerencsére ma is megtalálható, sőt az Országos Levéltár mikrofilm-másolatai között is megvan, így mint Brenner egyetlen megmaradt levelét, a tanulmány végén közöljük.

Lássuk végre, mit lehet biztosan tudni, illetve kikövetkeztetni e rendhagyónak számító közép-európai humanista életútról. Előre leszögezhetjük, hogy a hiátusok lényegesen nagyobbak, mint az életút biztosan ismert részletei. Tudjuk, a történészek hajlandóak a semmiből előtűnő apró kis információkat egyetlen ívvel összekötni, egyetlen nagy narratívába fűzni. A kísértés nagy, pedig semmi sem garantálja, hogy az egyes pillanatfelvételekből joggal készíthetünk mozgóképet.

² VERESS Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai (1221–1864)*, Bp., MTA, 1941, 92. – Veress állításával ellentétben ebben az időben Brenner nevében megjelenő orvosi műnek semmilyen nyomát nem találtam.

³ SEIVERT, Johann, *Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften*, Pressburg, Verlagsbuchhandlung J. J. Weber, 1785, 45–46, 516–517.

⁴ Viszonylag keveset tett ehhez hozzá az ismertebb szerzőnek számító Joseph Trausch az erdélyi századoknak emléket állító *Schriftsteller-Lexikon* szerzője. TRAUSCH, Joseph, *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*, Kronstadt, Gött, 1868, 179–182.

⁵ WITTSTOCK, Heinrich, *Beiträge zur Reformations-Geschichte des Rösnergaues*, Gerold, Wien, 1858, 23–24, 46.

Amíg Brenner születése helyében, az erdélyi szász városban, Besztercebén (Bistrița, Bistritz, korábban Nösen) egészen biztosak lehetünk (többek között az általa kiadott két humanista mű előszavában is beszterceinek, ill. erdélyinek nevezi magát), addig születése évéről már lényegesen kevesebbet tudunk. Brenner korai iskolázásáról ugyanis semmilyen információval nem rendelkezünk, és a Kulcsár Péter által írt szócikkben megadott 1520-as év minden jel szerint a fantázia szüleménye. Ha hihetünk Dankanits Ádám 16. századi erdélyi könyvekre vonatkozó gyűjtésének, 1523-ban Martin Brenner már három klasszikus műnek is tulajdonában volt: egy 1520-as velencei Horatius-kiadásnak, egy Juvenalis-kiadásnak, illetve a görög filozófus, Kebész egyik közelebbéről meg nem határozott művének.⁶ A Brennerhez köthető öt könyvészeti adat egyébként már kimagaslónak számít a korban. Az említett három könyv mellett, tudjuk, hogy 1535-ben szerzi meg Erasmus *Christiani matrimonii institutio* bázeli, 1526-ból származó kiadását, 1538-ban pedig az i. sz. 2. században élt alexandriai görög történetíró, Appianosz 1477-ben, Velencében kiadott munkájának latin fordítását.⁷ Az 1523-as könyvbeszerzésből kiindulva tehát Brenner legkésőbb, 1500 és 1505 között születhetett. Sajnos Dankanits lényegében jegyzetek nélkül írta könyvét, így a legalapvetőbb információk is gyakran hiányoznak. Nem tudjuk, Brenner hol vette könyveit, illetve hogy ezek jelenleg hol találhatóak (sőt voltaképpen még azt sem tudjuk, hogy nem véletlenül Martin Brenner apjának könyveiről van-e szó.) A három 1523-as könyvből akár külföldi egyetemjárásra is következtethetnénk, ennek azonban ellent mond, hogy később, 1543-ban Brenner beiratkozik a bécsi egyetemre. Annyit mégis feltételezhetünk, hogy alapos oktatásban részesült (valószínűleg egy hazai püspöki központban), és azt is megelőlegezhetjük, hogy egy kivételesen kíváncsi, ambiciózus és jól tájékozott ember vált belőle.

A következő Brennerre vonatkozó információnk 1530-ból származik. Georg Daniel Teutsch szász történész jegyezte fel 1860-ban, a kalendáriumoknál alig komolyabb szintet képviselő *Sächsischer Hausfreund* című erdélyi lapban, hogy a besztercei humanista „mint Nagyszeben városi apotekáriusa” 1530-ban 225 guldenért vásárolt gyógyszereket, 1549-ben pedig 23 guldenért Bécsből szerzett be orvosságokat.⁸ Amíg Dankanits adatait nem ismertem, Teutsch 1530-ra vonatkozó információját elvettem, mint téveset vagy félreolvasottat, hiszen H. Herbert, aki 25 évvel később, 1885-ben levéltári források alapján kifejezetten a 16. századi szebeni egészségügy fejlődését kutatta, egyáltalán nem tudott Brenner korai

⁶ DANKANITS Ádám, *XVI. századi olvasmányok*, Bukarest, Kriterion, 1974, 50–51, 54, 99. – Csak a Kolozsváron található Horatius kötetnek közli a szerző a leltári számát, mégsem tudtam beazonosítani: FLACCUS, Q. HORATIUS, *Odorum libri quatuor, epodi carmen saeculare Porphyrio, Antonio Mancinelli, Ascensio interpretibus, Ejusdem ars poetica, Sermonum libri II, epistolarum totidem, Johanne Britannico interprete...* Venetiis, Fontaneto, 1520. – Kebésztől nyilván a népszerű *Tabula Cebetis* volt meg. Ezúttal köszönöm Kiss Farkas Gábornak, hogy Dankanits adataira felhívta a figyelmemet.

⁷ DANKANITS 1974, i. m. 53, 61. Sajnos Dankanits leltári számokat ebben az esetben sem közöl.

⁸ TEUTSCH, G. D., *Vor dreihundert Jahren = Sächsischer Hausfreund*, 22(1860), 41.

szebeni jelenlétéről. Herbert munkájában Brenner először csak 1549-ben bukkan fel Nagyszebenben, és ebben az évben 50 forintért szerez be gyógyszereket Bécsből.⁹ Furcsa, hogy Herbert nem tudott Teutsch korábbi adatairól, amelyek vagy hibásak, vagy inkább azt sejtetik, hogy a két szerző egymástól független, párhuzamos forrásokból dolgozott. Abból az esetlegesen igaz tényből azonban, hogy Brenner 1530-ban 225 guldenért vásárolt gyógyszereket, mégsem szükséges arra a következtetésre jutni, hogy máris a város apotekáriusa volt. Jelentheti ez azt is, hogy a fiatalember sokat utazott és jó szebeni kapcsolatokkal rendelkezett. De még ha apotekárius is volt, kérdéses, hogy képzettség nélkül mennyi ideig végezhetette ezt a munkát.

Képzettsége ugyanis Brennert minden jel szerint egyházi pályára determinálta, amiről feltehetjük, hogy nagybátyja, Besztercei Kretschmer Lőrinc családi befolyása alapján döntött. Nagybátyjáról, „Lőrincről, a székesfehérvári prépostról”, mint legnagyobb jótévőjéről az általa kiadott Aurelio Lippo Brandolini dialógusának előszavában emlékezik meg, akit nem volt nehéz Besztercei Lőrincel beazonosítani.¹⁰ Ezzel a korábbi életrajzírókhoz képest egy lényeges információ birtokába jutottunk, hiszen Lőrinc a Mohácsnál elesett nagy műveltségű Szatmári György esztergomi érsek unokaöccse volt, sőt a bolognai egyetemet is megjárta.¹¹ Magyi Sebestyén, Lőrinc egykori bolognai tanulótársa Janus Pannonius verseinek 1513-as bolognai kiadásában Lőrincről mint patrónusáról emlékezik meg: Lőrinc a nagybátyja, Szatmári György támogatásával Bolognában a műveltség csúcsaira törekedett.¹² Jóllehet, a mohácsi csatát követő politikai széttagoaltság következményeképpen az 1513-ban kapott és igencsak jól jövedelmező székesfehérvári prépostságot Lőrincnek 1530-ban el kellett hagynia, korábban azonban bőkezűen támogathatta, jó magyarországi iskolákban taníttathatta unokaöccsét. Bár a préposti címet élete végéig, 1543-ig viselte, jövedelmét ezek után már nem, így élete hátra lévő részében mint királyi tanácsos, 1537 és 1539 között pedig mint a királyi gyermekek nevelője működött (ami humanista műveltségének egyik legfőbb bizonyítéka). Kérdés tehát, hogy 1530 után a fontos egyházi pozíciójától megfosztott Lőrinc mennyiben tudta később unokaöccse karrierjét egyengetni, mennyiben tudott alkalom adtán a hóna alá nyúlni.

⁹ HERBERT, H., *Die Gesundheitspflege in Hermannstadt bis zum Ende des sechszehnten Jahrhunderts* = *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, N. F. 20(1885), 8–9, 20–21.

¹⁰ BRANDOLINUS, Lippus, *De humanae vitae conditione et toleranda corporis aegritudine, ad Matthiam Coruinum Hungariae et Bohemiae regem et Beatricem reginam dialogus*, Vienna, Syngrenius, 1541. RMK III 331a és 7359.

¹¹ Bolognában tanulva mint mislyei prépost és egri egyházmegyebeli újbátori főesperes, már komoly jövedelemmel rendelkezett. Életéhez lásd FAZEKAS István, *Besztercei Kretschmer Lőrinc székesfehérvári prépost, királyi nevelő* = *Portré és Imázs*, szerk. Etényi G. Nóra, Horn Ildikó, Budapest, L'Harmattan, 2008, 63–71; LAKATOS Bálint, *Laurentius Bistritius = Companion to Humanism in East Central Europe* – Vol. 1: *Hungarian Humanism 1440–1620*, ed. Farkas Gábor Kiss, Berlin, De Gruyter, 2019 (megjelenés előtt).

¹² Az előszót újraközlí: *Jani Pannonii Opusculorum pars altera*, kiad. Teleki Simon, Utrecht, apud Barthol. Wild., 1784, 255.

A Brenner életét takaró sötétség némileg 1533-ban kezd oszladozni, erre az évre vonatkozik a már fentebb említett adat, mely szerint a Beszterce város melletti Besenyő papjává választották. Ezt az állását tehát nehéz lenne nagybátyja személyéhez kötni, hiszen Lőrincnek mint Ferdinánd tanácsosának nem volt befolyása az ekkor még evangélikusnak nem nevezhető papi állás betöltésére, erről a városi tanács döntött. Beszterce városának egyik befolyásos emberéhez küldött, már említett 1536-os levele alapján Martin az állást valóban csak rövid ideig tölthette be. Ennek oka nem lehet más, mint hogy máshol, inspirálóbb környezetben, jobb lehetőség kínálkozott. A kérdés az, hogy hol. Amint a mellékletben olvashatjuk, a latin nyelvű levelet Albán keletzte. Az erdélyi Wittstock és nyomában más történetírók ezt Alba Juliaként értelmezték, pedig az egyszerű „Alba” megnevezés minden jel szerint gyakrabban vonatkozott Alba Regiára (Székesfehérvárra), mint Alba Juliára (Gyulafehérvárra). A közölt levélből megtudjuk, hogy Brenner valamikor Váradra ment, hogy találkozzék a kormányzóval (Grittivel, tehát legkésőbb 1534-ben, mert Gritti ekkor halt meg). A találkozó során a besztercei humanista állítólag igyekezte tisztázni honfitársait – és persze a levél címzettjét – az alól a valószínűleg igaz vád alól, hogy a Szapolyai és Gritti uralmával elégedetlen beszterceiek a moldvaiakkal titkos kapcsolatokat kívántak kiépíteni, hogy rábírájk azokat Erdély lerohanására.¹³ Csakhogy Váradra a káptalan ügyében („in negotiis capituli nostri”) utazó Brenner éppen úgy mehetett Székesfehérvárról, mint Gyulafehérvárról, mindkettő Szapolyai Jánoshoz tartozott, és a székesfehérvári prépostság esetében is használták a káptalan kifejezést.¹⁴

A székesfehérvári tartózkodás mellett leginkább Brenner későbbi kapcsolatai szólnak. Az 1541-es, említett Brandolini-kiadásának dedikációjában nem csak nagybátyáról, Besztercei Lőrincről emlékezik meg, hanem Brodarics Istvánról is, akiről azt állítja, hogy ha nem hunyt volna el nemrégiben, bizonyosan a mű patrónusa lett volna.¹⁵ Talán nem túlzás azt állítani, hogy Brodariccsal nagyobb eséllyel lehetett Székesfehérvárról jó kapcsolatot ápolni (ahol fenn maradt levelezése alapján 1533-ban például kétszer is megfordult), mint Gyulafehérvárról.¹⁶ A Ferdinánd-párti váci püspöknek minden jel szerint fontos kapcsolatai maradtak a Szapolyai alá tartozó prépostsággal: egyik itt-tartózkodása során az írástudó Demetriusnak, egykori szolgájának és későbbi barátjának az árváit segítette meg, egy másik alkalommal pedig a horvátországi Velikéből származó Marcus neve-

¹³ Az erdélyi szászok meglehetősen nehezen adják meg magukat Szapolyai Jánosnak, legkésőbb Szeben nyitja meg kapuit a király ostromló seregei előtt. Beszterce szerepéhez l. DAHINTEN, Otto, *Geschichte der Stadt Bistritz in Siebenbürgen*, Köln, Böhlau, 1988.

¹⁴ L. pl. BRODERICUS, Stephanus, *Epistulae*, ed. Péter Kasza, Bp., Argumentum, 2012, 382.

¹⁵ „Caeterum praesul Amplissime, tu nobis post Reverendissimum D. Laurentium Praepositum Albensem, integritate, virtute, constantia singulari virum, avunculum meum de me optime meritum, primus occurebas (nam Reverendissimum D. Stephanum Brodericum Episcopum Vaciensem fata iniqua nuper nobis eripueres) cui hunc librum non incongrue nuncuparem.” BRANDOLINI 1541. i. m. (10. jegyz.), A4^v.

¹⁶ *Uo.*, 344, 369.

zetű fehérvári tanár érdekében járt közre Nádasdy Tamásnál.¹⁷ A Brodarics-kapcsolatnál is nyomósabb „érv” Brenner székesfehérvári tartózkodása mellett az, ahogy Bornemisza Ferencről emlékezik meg Bonfini-kiadásának Bécsben írt előszavában, 1543-ban: „a felséges Ferdinánd királyhoz Bécsbe jött Bornemisza Ferenc székesfehérvári archidiaconus és kanonok, megalapozott műveltségén kívül – ami sajátja – számos ragyogó erénnyel fölfegyverzett és ékeskedő férfi, akit hozzám régi barátság fűz, a fehérvári kollégium tagja, amelyben él, és aki nek én mindenért, amim csak van, szívesen adósnak vallom magam.”¹⁸ Bornemisza tehát „a barátság jogán” felkereste Brenner, majd miután az faggatni kezdte „a magyar ügyek pillanatnyi állása felől”, elmesélte neki „a fehérváriak számos hőstettét”, dicsérve a magyarok helytállását. Miután Brenner válaszában arról kesergett, mily tudatlan időkben élnek, amikor nincs, aki a magyarok régi és mostani tetteit elbeszélje és a keresztény fejedelmeket a veszedelmekre emlékeztesse, Bornemisza feleletében elbeszélte, hogy nemrégiben járt Istvánffy Pálnál Pécsen, aki megmutatta neki Bonfini történeti művét, sőt másolatot is készített számára. Végül, Székesfehérvár mellett szól a Besztercei Lőrincsel való rokoni viszony is, aki ha nem is élvezte már a prépostság jövedelmét, fehérvári kapcsolatait feltehetőleg megőrizte: az 1530-as őrségváltás minden valószínűség szerint kimerült a prépost elmenekülésében (vagy személye elüldözésében). Utoljára pedig Brenner fehérvári tartózkodása mellett szól az is, hogy 1539 környékén, amint arról Brandolini könyvének dedikációjában beszámol, Mátyás kifosztott budai könyvtárának maradványait alaposan átkutatta, de nem sok érdemlegeset talált. Egy ilyen kiruccanásra nyilván több esélye nyílt Székesfehérvárról, mint Gyulafehérvárról.¹⁹

Nem tudjuk, Brenner meddig maradt Fehérváron, és mikor adta fel Szapolyai iránti névleges hűségét, illetve, hogy ezzel összefüggött-e az, hogy 1541 januárjában Székesfehérvár újra Ferdinándhoz került. Johann Herold később említendő előszavából akár arra is következtethetünk, hogy Bécsbe egyáltalán nem jó ked-

¹⁷ *Uo.*, 344, 355.

¹⁸ „Franciscus Absternius archidiaconus canonicusque Albae regiae (vir praeter solidam, quam in se habet, eruditionem, multis praeclaris virtutibus instructus atque ornatus mihi quae amicitiae vetustate coniunctissimus) collegii Albensis, in quo agit, cuique ego, quae habeo, omnia libenter me debere fateor, ad serenissimum Ferdinandum regem Viennam venit.” BONFINIUS, Antonius, *Rerum ungaricarum decades tres, nunc demum industria Mart. Brenneri Bistriciensis Transsylvani in lucem aeditae, antehac nunquam excusae. Quibus accesserunt Chronologia Pannonum a Noah usque haec tempora et Coronis historiae ungaricae diversorum auctorum*, Basel, Winter, 1543. a2^r. Az előző modern kiadásai: DE BONFINIUS, Antonius, *Rerum Ungaricarum decades*, 5 kötet, ed. I. Fögel, B. Iványi, L. Juhász, P. Kulcsár, M. Kulcsár, Lipcse, Teubner, 1936–1976, tom. IV, pars II, 11–15; *Humanistes du bassin des Carpates II. Johannes Sambucus*, eds. G. Almási, F. G. Kiss, Turnhout, 2014, 113–118. Magyar fordításban: *Humanista történetírók*, kiad. és ford. Kulcsár Péter, Bp., Akadémia, 1977, 7–13 (itt 8–9).

¹⁹ Elképzelhető, hogy nem 1539-ben, hanem 1538-ban, amikor birtokába került a kevésbé ismert római történetíró, Appianos történeti munkája.

véből ment, hanem elmenekült.²⁰ Mindössze annyit tudunk, hogy 1541. augusztus 1-én már Bécsben tartózkodott, hiszen Gerendi Miklóshoz innét címezte Brandolini *De humanae vitae conditione et toleranda corporis aegritudine* c. dialógusának dedikációját, melynek célja nem annyira egy már meglévő kapcsolat megerősítése volt, hanem új patrónus szerzése, Ferdinánd egyik legmegbízhatóbb emberének, a művelt mecénásnak és királyi tanácsosnak, Gerendinek a személyében.

Az előszó szerint Brenner Brandolini kéziratát saját maga találta évekkel korábban. Bár nem állítja, elképzelhető, hogy a kéziratot éppen Mátyás kifosztott könyvtárában „szerezte be”. A könyv szedésével a bécsi Johannes Singrenius már 1541. június 13-án végzett, a dedikáció viszont valami miatt csak augusztus 1-re készült el, és bár hosszúra sikerült, sőt még egy Gerendinek szóló verssel is egészült (Johannes Ludovicus Brassicanus bécsi egyetemi tanár jóvoltából), az üres oldalak megtöltése végett a nyomdász kérésére az erdélyi humanista további három oldal jegyzetet és egy erratát is készített.²¹ Az előszót Brenner hosszú mentegetőzéssel kezdi: nem érzi illőnek, hogy valaki ily zavaros időkben (Buda egy hónappal később már az oszmánok kezén van) éppen egy „rég” szöveg kiadásával foglalatostkodjék. Nagyobb bűn lenne azonban kiadatlanul hagyni egy ennyire értékes munkát, amely filozófiai és vallási vigaszt nyújt nehéz időkre, és amelyet maga Mátyás király ihletett, aki egyben a dialógus egyik beszélője is. Eltekintve egy Giovanni Pontanótól származó megjegyzéstől, a mű szerzőjéről csak éppen annyit tud, hogy egyike a fontos modern itáliai íróknak.²² Jó modern szerzőkből azonban nincs hiány, állapítja meg, lásd például Erasmust, aki semmivel sem rosszabb, mint a régiek.

Bár klasszikus és modern szerzőkre való utalások a dedikációból sem hiányoznak, a beszercei humanista műveltségének mélységéről leginkább az előszót követő jegyzetekből alkothatunk képet. Itt Erasmus mellett utalást tesz Lactantiusra, Arisztotelész különböző műveire (görögül idézve a Nikomakhoszi Etikát, majd latin fordításban is), Hérodotoszra, Iustinusra, Diodórosz Szikuloszra, Giovanni Pontanóra, Nagy Szent Vazulra (akinek egyik homéliáját szintén görögül és latinul idézi), Ciceróra, Poliziano *Miscellanea* kötetére, illetve Gelliusra.

Különös módon Brandolini dialógusa szinte hajszállra megegyező címmel, *dátum nélkül* Bázelen is napvilágot látott Robert Winter kiadó jóvoltából, aki Johannes Oporinusnak volt sógora és üzlettársa.²³ Hogy nem pusztán kalózkidásról van szó és Brenner keze is benne volt e második megjelenésben, az abból a kis változtatásból is látható, amelyet feltehetőleg a Bázembe küldött bécsi pél-

²⁰ Lásd a 31. jegyzetet.

²¹ L. Brenner megjegyzését: BRANDOLINI 1541. i. m. (10. jegyz.).

²² ROTONDÒ, Antonio, *Aurelio Lippo Brandolini = Dizionario biografico dei italiani* 14(1972), 26–28; BRANDOLINI, Aurelio Lippo, *Republics and Kingdoms Compared*, ed. James Hankins, Harvard, Mass., Villa i Tatti, 2009, ix–xxv.

²³ RMK III 331; VD16 B 7035. Az egyetlen változás, hogy a címben külön kihangsúlyozódik, hogy a könyv egy Gerendinek szóló előszóval is rendelkezik.

dányba írt bele, kiegészítve a Brodariesra való utalást egy értelmezős szerkezettel: „az én másik mecénásom”. A könyvtári katalógusok jelzése ellenére a könyv egyértelműen a bécsi után jelent meg, hiszen Winter az errata alapján kijavította a szöveget és a jegyzeteket a megfelelő helyre, a kötet végére helyezte. Még meglepőbb, hogy a bázeli kiadást másodszor is megjelentette a kiadó, ezúttal 1543-as keltezéssel, amihez a kiadó Aymarus Falconeus dialógusát is csatolta, talán hogy új csomagolásban a Brandolini-könyv megmaradt nyomatait ismét forgalomba hozza.²⁴

Sajnos nem tudjuk, hogyan került a könyv Winter keze közé, mint ahogy azt sem, mikor. Mindenesetre teljesen valószínűtlen, hogy megírva előszavát Bécsben a kéziratot és dedikációt maga Brenner vitte volna ki Bázélbe, sőt, ez alkalomból orvostant és teológiát is hallgatott volna röviden a helyi egyetemen, amint azt Veress Endre feltételezte. Egyfelől Verancsics Antal 1544-ben Brennerhez intézett egyetlen megmaradt levele arra utal, hogy az erdélyi humanista már jó ideje Bécsben tartózkodott,²⁵ másfelől, ha Brenner járt (vagy élt) volna Bázélben, minden valószínűséggel ismerte volna Winter egyik legfontosabb humanista segéderejét, Johannes Herold Acropolitát, aki később, 1543-ban Bonfini történeti művének sajtó alá rendezésében, illetve egy másik Brennertől kapott Brandolini-mű kiadásában is főszerepet játszott.²⁶ Mint látni fogjuk, ez nem így volt.²⁷

A következő biztos életrajzi adatunk a már említett bécsi egyetemi beiratkozás 1543 elejéről: Brenner 12 dénárt fizetett ez alkalommal, a jelek szerint Várdai Tamás, az esztergomi érsek, Várdai Pál unokaöccsének a társaságában.²⁸ A közel negyven éves humanista diák már egyáltalán nem számított fiatalnak. Bonfini kiadásának ötlete még egyetemi tanulmányai megkezdése előtt született, legkésőbb 1543 nyarán. A Bornemissza Ferenc biztatására végül Istvánffy Páltól beszerezett elég gyenge kéziratot már saját maga küldhette meg Winternek vagy munkatársának, Johannes Heroldnak.²⁹ A körülményekre Brandolini egy

²⁴ VD16 B 7036. Még az is elképzelhető, hogy mindkét könyv 1543-ban jelent meg, bár ilyen esetben inkább azt várhatnánk, hogy a kiadó két önálló címlappal rendelkező könyvet fűz össze (melynek egyik tagját a másiktól függetlenül is forgalmazza), míg az 1543-as kiadásnak a korábbihoz képest új címlapja van, ami Aymarus dialógusát is feltünteti.

²⁵ VERANCICS Antal, *Összes munkái*, 6. köt. *Vegyes levelek, 1538–1549*, kiad. Szalay László, Pest, Akadémia, 1860, 177–178. (Magyar Történeti Emlékek, II, Írók, 9. köt.)

²⁶ Heroldról I. BURCKHARDT, Andreas, *Johannes Basilius Herold: Kaiser und Reich im protestantischen Schrifttum des Basler Buchdrucks um die Mitte des 16. Jahrhunderts*, Basel, Helbing & Lichtenhahn, 1966.

²⁷ Arról nem is beszélve, hogy Brenner neve hiányzik a bázeli egyetemre járásra vonatkozó megmaradt dokumentumokból. HEGYI Ádám, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788*, Bp., ELTE Egyetemi Levéltár, 2003.

²⁸ SCHRAUF, Karl, *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig*, Bp., MTA, 1902, 198.

²⁹ A kézirati hagyományra és a Bonfini-kiadások körülményeire I. KULCSÁR, Péter, *Bonfini-Kéziratok = Magyar Könyvszemle*, 111(1995), 213–237; DE BONFINUS 1543. i. m. 18. jegyz., tom. I, xii–xxv.

másik, szintén Winternél, ugyancsak 1543-ban megjelenő művének, a *Paradoxa Christiana* című opusnak a paratextusai vetnek fényt.³⁰ Herold ugyanis e könyv előszavában elmondja, hogy a kéziratot az erdélyi Beszterceből származó Martin Brennertől kapta. A szegény magyarországi humanista sanyarú helyzetét egészen túldramatizálja: bár a nap nem látott még nála tisztább lelkű embert, gyalázatos és méltatlan módon a török kiforgatta a vagyonából, megfosztotta barátaitól, könyveitől, és menekülésre kényszerítette.³¹ Az előszót követő Brennernek címzett levélből azt is megtudjuk, hogy Herold végtelenül lekötelezve érezte magát az erdélyi humanista nagyvonalúsága és barátsága miatt, amivel ismeretlenül is megtisztelte. Kevésbé megtisztelőnek találhatta, hogy a neki küldött kézirat mellett, amit holtáig meg fog őrizni, Brenner a kéziratban nyüzsgő számtalan hibát is „neki ajándékozta”, melyeknek kijavítására alig volt egy hete.

Érdekes módon Herold Brennernek címzett bázeli levele pontosan azon a napon kelt (1543. szept. 1-én), amelyen Brenner Bonfini históriája elé szánt Bécsben írt előszava.³² Mindkét könyv (Brandolini *Paradoxa Christianája* és Bonfini *Rerum Ungaricarum decadese*) tehát gyakorlatilag egy időben jelent meg a bázeli Winternél. Amint azt Brenner előszavából megtudjuk, Bonfini több kéz által másolt, sok hibával rendelkező kéziratának kijavításával sietnie kellett, hogy még a közelgő őszi frankfurti könyvvásáron megjelenhessen a könyv. Nem tudjuk, a két könyvet Brenner egyszerre küldte-e ki Bázélbe vagy sem, de Herold leveléből inkább arra lehet következtetni, hogy nem. Elképzelhető, hogy Brenner mintegy, az őt türelmetlenül sürgető³³ Herold szerkesztői munkáját megköszönve küldte ki neki ajándékba Brandolini *Paradoxa Christianáját*, azzal a megjegyzéssel, hogy ha akarja, adja ki azt is.³⁴ És valóban, volt mit megköszönni, mert Herold (és

³⁰ BRANDOLINUS, Aurelius Lippus, *Paradoxa ... sane Christiana, nullibi hactenus a quoquam impressa, recens uero per Ioannem Herold Acropolitam Christianae Ceipublicae ergo in lucem edita. Cum praefatione ad Othonem principem illustrissimum episcopum Augustanum ac indice non poenitendo*, Basel, Winter, 1543. VD16 B 7037. Brenner és Herold nem tudtak róla, hogy a könyv első fele *Christiana paradoxa* címmel már megjelent Rómában 1531-ben.

³¹ „Quem quidem, nuper ab amico observandissimo Martino Brennio (!) Transsylvano Bistriensi dono accepi, quo homine nescio an sol unquam viderit candidiorem: certe patria indignissime, ab indigno ac crudelissimo Tyranno Turca illo exutum, fortunis multis spoliatum, amicis privatum, vix librorum supellectile, victus necessariis sustentaculis, et vita salvum fugientem (puto haud sine dolore) vidit. Is inter caetera mihi ita scribit. ‘Christiana paradoxa, hominis ut apparet non indocti, eleganter scripta et concinnata, nec unquam impressa, tibi dono mitto, quae si digna erunt, tu aliquando edes.’” BRANDOLINUS 1543. i. m. (30. jegyz.), ff. vi^r-v.

³² Sőt, erre a napra keltezte Herold a saját dedikációját is, ami a Bonfini-kiadáshoz fűzött harmincoldalas jegyzet elején jelent meg, és szintén Révay Ferenc nádorhoz lett címezve. HEROLD, J., *Annotationes in historiam Bonfinii* = BONFINIUS 1543. i. m. (18. jegyz.), ff. gg1–ll5. Modern kiadása az előszónak és a jegyzeteknek: DE BONFINIUS 1976, i. m. (18. jegyz.), 16–71.

³³ *Uo. f. gg2^r.*

³⁴ „Verumenimvero dum te bonosque authores (qui alias Turcarum immanitate absumpti essent) vix industria equidem tua, liberasti tantum, tamen rempublicam ab iis, quorum maxime interest, tuo ac Christiani sanguinis multo cum detrimento neglectam, privatae rei praeponens, per

Winter) nem csak értékes mellékletekkel látták el Bonfini történetét, hanem egy Herold által összeállított Magyarország-kronológiával is. E kronológia bevezetésében Herold elpanaszolja, hogy a munka összeállítására csupán hét órája volt. Bár az ország utolsó királyaiként Szapolyait és Ferdinándot egyaránt feltüntette, saját Ferdinánd-párti nézeteit itt is egyértelművé tette: Szapolyai csökönyösségének szerencsétlen következményeit már egész Európa érzi.³⁵ Herold szeretett volna a kiadáshoz terjedelmes jegyzeteket is fűzni, erre azonban a jelek szerint már nem futotta az idejéből, legalább is a frankfurti vásár előtt már nem. Winter mindenesetre a késve elkészült harminc oldal jegyzetet (bár folytatatólagos lap-számozással) külön is megjelentette, de a vásár után feltehetőleg jobbára összefűzve árulta.³⁶ A jegyzetek elején Herold egy szintén Révayhoz címzett dedikációban elmondja, hogy a szöveg emendálásában rá maradt az aprómunka, Brenner a nagyját elvégezte (éleselméjű – Oidipuszhoz méltó – megoldásait dicséri is).³⁷ Ha a szöveg kevesebb helyéhez fűzött is megjegyzést, mint amennyi javítást Brenner a jelek szerint tett, bőbeszédűségben mindenképp kimagaslott. Jegyzeteibe több helyen életrajzi elemeket is beillesztett, és markáns német patriotizmusát is érzékelhetővé tette. Magyarország története Herold olvasatában az állandó széthúzások és frakciózás története, ami intő jel (a vallásilag széthullásban lévő) Németország számára is. Történeti-filológiai megfontolásaiából azonban a későbbi kiadó, Zsámboki szinten semmit sem vett figyelembe.

Bár Bonfini Magyarország-történetének első kiadója a beszercei humanista Martin Brenner volt (és az ő kiadása alapján jelenik meg az első német fordítás is két évvel később), Brenner Bonfini *decadese*iből csak hármat ismert, és mit sem sejtett arról (Bonfini előszavának utalásai ellenére), hogy a műnek a negyedik *decadese*, sőt az ötödik töredéke is elkészült, melyek épp a legérdekesebb és legérzékenyebb fejezeteket tartalmazták, hiszen Bonfini itt adta elő saját korának történetét, nem egyszer meglehetősen markáns Habsburg-ellenes éllel. Végül Bonfini teljes megmaradt szövegét Zsámboky János közölte 1568-ban. Ebben az első teljesnek tekinthető kiadásban nem csak Bonfini szövegének hossza nő meg, hanem a mellékletek száma is. A Brenner-féle kiadásban található csatolt

me, quantum in te fuit, sublevare voluisti, munusculo hoc, si brevitatis, si utilitatis ratio, ingenti thesauro mihi dono misso: simul me admonens (ne quid committeres, quod non singulare aliquod specimen ostenderet animi tui moderatiss(imi)) si dignum hoc mihi videretur, ederem.” BRANDOLINUS 1543, i. m. (30. jegyz.), f. vii^v.

³⁵ BONFINIUS 1543. i. m. (18. jegyz.), f. aa6^r. Nem tudjuk azonban, hogy a művet megelőző Bonfini forrásait felsoroló tekintélyes szerzői katalógus kinek a munkáját dicséri, Brennerét, Heroldét, vagy esetleg Bonfiniét.

³⁶ Lásd az RMK III. 344, OSZK-ban őrzött különböző példányait, illetve a bázeli egyetemi könyvtár példányát.

³⁷ „[Brenner] non pauca in exemplari unico (ab Archetypo suffuratis operibus, a scriba admodum ἀμοῦσθῳ quaedam magis Germanice, quam Latine descripto) restituisset, multo plura, quae Oedipo alias opus habuissent, enucleasset, minutiora nobis delineanda commisit.” HEROLD 1543, i. m. (32. jegyz.), f. gg2^r.

három kisebb történeti mű (mind másodkiadás) és a Herold-féle kronológia mellett Zsámboky további 12 mellékletet adott közre.³⁸

Brenner Révai Ferencnek címzett dedikációja viszonylagos ismertségnek örvendő, érdemes azonban mégis hosszabban kitérni rá.³⁹ A szöveg talán legismeretesebb része az, amikor Brenner egy igazi humanista öntudatával a korábbi történeti művek elenyésző értékéről beszél: „Nem csekély bánat fogott el látván, hogy – amennyire én tudom – egyetlen író sem volt, aki a szó világosságával hirdette volna eleink annyi hőstettét, annyi roppant fáradtsággal és vérrel szerzett ragyogó győzelmét először a nyugati népek, majd a törökök fölött, akiknek rohamát, miután szerencsétlen csillagzat alatt Ázsiából először keltek át Európába, minden külső segítség nélkül száz esztendőn keresztül szinte egyedül tartóztatták föl. Hiszen a magyarok évkönyvei a tények csupasz és egyszerű igazságán kívül semmit sem tartalmaznak, és e nagy műveletlenségben, hanyagságban sok mindent elhagyva, inkább igazan, mint ékesszólóan íratnak össze.”⁴⁰ Ez persze nem is csoda, hiszen miután a magyarok „vagy külső háborúban forogtak, vagy – a szomszédok nyugton lévén – szkíta vadsággal fegyverüket önmagukra fordították (!), a tudományok sosem tárulkoztak fel.” Inkább az a furcsa, hogy más műveltebb nemzeteknél, amelyek „a tudós férfiaknak tiszteletet, dicsőséget és előmenetelt biztosítottak [...] elhanyagoltak egy ilyen gyönyörű irodalmi témát”,⁴¹ mármint elsősorban a magyarországi oszmán háborúk témáját. Ez alól egyedül Bonfini jelent kivételt, akinek a budai, rosszul lemásolt kéziratához, Brenner a már említett úton, Istvánffy Pálon keresztül jutott hozzá. Bár az ideje kevés volt a kézirat kijavítására, halogatni sem akarta tovább e fontos könyv kiadását, amelyből a szomszédos népek az oszmánok elleni háborúzás módját is kitanulhatják. A sikeres oszmán-ellenes fellépéshez természetesen elsősorban sok türelem és kitartás kell, amihez „a mostaninál felkészültebb, fáradtságot jobban tűrő, hadban gyakorlottabb katonára van szükségünk, és ha ehhez szigorú fegyelem járul, ami nélkül soha semmi sem sikerült még, bizvást reménykedhetünk a győzelemben.”⁴² A fegyelem gondolata többször is felbukkan az előszóban; éppen emiatt foglalkozott 1941-ben Kardos Tibor is a szöveggel, amelyet Zrínyi *Szigeti veszedelemét* megelőlegező történeti gondolkodásba illesztett.⁴³ Hunyadi Jánost Ulászlóval szembe állító Brenner azonban nem csak a fegyelem, hanem a merészség és cselekvés fontosságát is kihangsúlyozta: „ebben a veszedelemben inkább cselekednünk, mint tanácskoznunk

³⁸ A Brenner-kiadás történeti mellékletei: Michael Ritus: *De regibus Ungariae*; Philippus Callimachus Experiens: *Attila*; és Alexander Cortesius: *De laudibus bellicis Mathiae Corvini*. A Zsámboky-kiadás értékeléséhez és paratextusaihoz lásd *Humanistes du bassin des Carpates II.*, i. m. (18. jegyz.) 101–113.

³⁹ Lásd a 18. jegyzetet.

⁴⁰ *Uo.*, 7. (Kulcsár Péter fordítása.)

⁴¹ *Uo.*, 9.

⁴² *Uo.*, 10.

⁴³ KARDOS Tibor, *Adatok a magyar irodalmi barokk keletkezéséhez = Magyarságtudomány*, 1(1942), 65–93 (itt 71–73).

kell, és elhagyva az élet megőrzésének túlságosan gyötrő és nyugtalanító gondját, a halált a fenyegető rabszolgaság és gyalázat elé kell helyeznünk, ezt az ellenséget ugyanis inkább merészséggel, mint hosszadalmas tanácskozásokkal tudjuk megijeszteni, bár a gyilkos háborúban a bátraknak és józanoknak tanácskozásra is mindig szükségük lesz.”⁴⁴ Erről azonban Brenner nem kíván tovább értekezni, hiszen a témáról már „gyakran és bőven írtak, és ma is rengeteget írnak.” Kardos erre a pontra hivatkozva állítja, hogy Brenner Machiavelli – egészen pontosan a *Fejedelem*, és annak is a 25. fejezetének – hatása alatt írt, mert „Machiavelli volt az, aki ellentétben a kor másik nagy történetírójával, a fontolva haladó, óvatosságot ajánló Guicciardinivel éppen azt hirdette, hogy a cselekvő embernek rohammal, merészséggel és a pillanatok vakmerő és elszánt kihasználásával kell eljárnia”.⁴⁵ Elképzelhető, hogy Kardosnak igaza van, ezt azonban szövegszerűen megerősíteni nem lehet; tény azonban, hogy Brenner olvasottnak mutatkozik a kor politikai irodalmában, melyben a fegyelem motívuma, különösen az oszmánok kapcsán, gyakran előbukkan, és nem csak Machiavelli hatására. Hatással lehetett például rá Paolo Giovio 1537-ben már latinul is megjelent népszerű, erősen machiavellista értekezése az Oszmán Birodalomról, a *Turcicarum Rerum Commentarius*, amelynek egyik központi motívuma szintén a fegyelem volt.⁴⁶

Elképzelhető, hogy Kardosnak igaza van, ezt azonban szövegszerűen megerősíteni nem lehet. Brennernek az a tétele sem tűnik Machiavelli-utalásnak, amivel az előszó nyitja, mely szerint az országokat ugyanazzal a módszerrel lehet megszerezni, mint megtartani. Tegyük azt is hozzá, hogy Machiavelli korai recepciója kiváló olasz nyelvismeretet tételezne fel, bár tény, hogy a *Fejedelem* szövegét, mint ahogy erre Kardos is utal, Agostino Nifo latin nyelvű plágiumából is megismerhették a kortársak.⁴⁷

Akár ismerte Machiavelli műveit, akár nem, annyit biztos, hogy széles műveltséggel rendelkezett, és járatos volt az antik és kortárs politikai és hadi irodalomban. Volt véleménye az őt körülvevő világról, és azt nem is leplezte: nemcsak lényegesen fegyelmezettebb és merészebb katonaságot sürgetett, hanem az előszó végén Révay Ferenchez fordulva a társadalmi rend helyreállítását is. Révay nádorrá választása ugyanis sokakban reménységet keltett, hogy egy „okos, bölcs, az ország törvényeiben járatos kormányzót kaptak, aki számos, gazdagságában és hatalmában elbizakodott, a bíraskodásban szabadossággal visszaélő nemest meg

⁴⁴ *Humanista történetírók*, i. m. (39. jegyz.), 11–12.

⁴⁵ KARDOS 1942, i. m. (43. jegyz.), 72.

⁴⁶ GIOVIO, P., *Turcicarum Rerum Commentarius...*, Argentorati, Rihel, 1537. A fegyelem témájához és Machiavellinek az oszmánbarát irodalomra tett hatásához I. LAVENIA, Vincenzo, *Non barbari, ma religiosi e soldati. Machiavelli, Giovo e la turcofilia in alcuni testi nel Cinquecento = Storia del pensiero politico*, 3(2014), 31–58.

⁴⁷ NIFO, A., *De regnandi peritia*, Neapoli, De Silvestro, 1523. Tegyük hozzá, hogy ha Brenner valóban Bázelen tanult volna, mint ahogy azt Kardos is feltételezi, ahol Machiavellinek komoly recepciója volt, mindenképpen több joggal feltételezhetnénk, hogy ismerte Machiavellitől legalább a *Fejedelmet*.

fog zabolázni [*in ordinem redacturus*].⁴⁸ Brenner nem csak az ország sorsáról felelősen gondolkodó értelmiséginek mutatkozik e dedikációban, hanem kiadá-sai tükrében immár nyugodtan leszögezhetjük, hogy a Jagelló-korban felnövő, a 15. század kulturális hagyományait tudatosan ápolni és folytatni kívánó huma-nisták legkiválóbbjai közé sorolhatjuk. Sőt talán azt is megkockáztathatjuk, hogy a Mátyás-kornak emléket állító Bonfini- és Brandolini-kiadása egy nagyobb ki-adói tervbe illeszkedett, amelynek részeként egy Magyarország-térkép mellett Bonfini egyéb műveit is meg szeretne volna szerezni és kiadásra előkészíteni.⁴⁹ Brenner nyomdokaiban sokakat motiválhatott hasonló terv, például Gyalui Torda Zsigmondot, de leginkább Zsámboky Jánost, aki valószínűleg ismerte Brenner-t, és aki Bonfini *Symposion trimeron* című művét Johann Löwenklau közreműkö-désének köszönhetően végül 1572-ben kiadta Bázelen.⁵⁰

1543 után, Verancsics már említett 1544-es levelétől eltekintve a beszercei humanistáról már megint évekig semmit sem tudunk. Verancsics írásának apro-póját Bécsbe utazó testvére szolgáltatta: levelével régi barátságukra hivatkozva a hosszas hallgatást szeretne volna megtörni. Látta Brenner dicséretes munkálko-dásának az eredményét (a Bonfini-kiadást), és olvasta Winter jegyzetét a jövőben várható további művekről. Ha már ezek megjelentek volna, kéri, hogy Brenner küldje meg neki más munkáival egyetemben, és ha emellett még leveleivel is megtisztelné – legalább olyan gyakran, mint ahogy a nála tartózkodó itáliai ze-nészt, Mathias Mariglianót megtiszteli –, akkor igazán boldog lenne.⁵¹ Nem tud-juk, Brenner hogyan reagált, de 1549-ben még mindenesetre kapcsolatban álltak.

A bécsi beiratkozásnál is meglepőbb tény a következő fontos életrajzi adat 1547. július 27-éről: az ekkor már mintegy 45 éves humanista ledoktorált, még-pedig a nagybátya által is látogatott bolognai egyetemen.⁵² Nem hiszem, hogy itáliai tartózkodása kapcsán az egyetem látogatását is feltételeznünk kellene; Bo-lognába sokan csak magáért a diploma megszerzéséért utaztak a korban. Brenner mindenesetre, ha kacsaringós úton is, úgy tűnik végre elérte, hogy önálló – pat-rónusoktól és egyházi karriertől független – egzisztenciát teremthessen magának.

⁴⁸ *Humanista történetírók*, i. m. (39. jegyz.), 13.

⁴⁹ Erről a reményről Robert Winter Bonfini előszavát követően ír, de nem világos, hogy Bren-ner biztatása vagy Bonfini előszavában elsorolt munkák alapján. BONFINIUS, *i. m.* (17. jegyz.), f. a5^v, modern kiadása: DE BONFINIUS 1543, i. m. (18. jegyz.), 15. A térképet mindenesetre lehet, hogy Brenner ígérte Winternek, és Christian (Keresztély) Pomarius térképének kiadására gondolt. 1549-ben Verancsics két levelet is küldött Pomariusnak a térkép kapcsán, az egyikben azt írja, hogy a térképről Brenner-től hallott, és kéri, hogy a térkép másolatát Pomarius küldje meg. A másikban arra biztatja, hogy munkáit adja ki és használja ebben Brenner segítségét. VERANCICS 1860, i. m. (25. jegyz.), 314–315, 331.

⁵⁰ A kiadáshoz l. *Humanistes du bassin des Carpates II*, i. m. (18. jegyz.), 161–165.

⁵¹ VERANCICS 1860, i. m. (25. jegyz.), 178. Mariglianóhoz l. KIRÁLY Péter, *A lantjáték Magyar-országon a XV. századtól a XVII. század közepéig*, Bp., Balassi, 1995, 102–103.

⁵² Elképzelhető, hogy Várdai Tamás, akivel 1543-ban Bécsben feltehetőleg egyszerre iratko-zott be az egyetemre, most is jelen volt, nem sokkal később mindenesetre ő is elhagyja Bolognát. VERESS 1941, i. m. (2. jegyz.), 92–93.

Kérdés persze, hogy Bécsbe visszatérve (ha egyáltalán oda tért vissza), mekkora sikerrel kezdte meg orvosi praxisát, és hogy milyen egyéb jövedelmei voltak mellette. Az életrajzi adatok hiányában számtalan tisztázatlan körülmény marad, többek között például, hogy 1541 után miből tartotta el magát (Besztercei Lőrinc segítségével nem sokáig számolhatunk, mert ő 1544 környékén elhunyt), hogyan finanszírozta egyetemi tanulmányait, doktori vizsgáját, tanulmányai mennyi időt vettek igénybe, és hogy egyáltalán hol tartózkodott ebben az időszakban: folyamatosan Bécsben, mint ahogy azt a szórványos adatokból hajlamosak lennénk kinyilvánítani, vagy különböző helyeken.

1549-ben végre ismét felbukkan Brenner. Feltehetőleg az év elején Nagyszébenbe látogatott, ahol a város a díszvendégként kezelte: ott tartózkodása alatt 4 forintot és 68 krajcárt költött rá. Innen Bécsbe utazott, ahol 50 forintért orvosságokat vásárolt a városnak. Valószínűleg ezek után döntött amellett, hogy elfogadja a nagyszebeni városi tanács ajánlatát, és évi 200 forintos (vagyis nagyjából egy egyetemi tanári fizetéssel egyenértékű) alapjuttatás ellenében a város első erdélyi születésű, diplomás doktorává váljék.⁵³ Járandóságát 1549-től több-kevesebb rendszerességgel fizette a város, sőt 1553-ban már a városi tanács tagjai közé is beválasztották.⁵⁴ Egy megbízhatónak tűnő erdélyi szász történetíró arról is tud, hogy ez idő alatt Brenner Izabella királynét és Fráter Györgyöt is kezelte.⁵⁵

A besztercei humanista rendhagyó értelmiségi karrierjének talán legmeglepőbb fordulata élete végének utolsó dokumentált eseménye. Már mint stabil állással rendelkező szebeni orvos Brenner itáliai körutazásra adta a fejét. Az 1551-ben vagy 1552-ben megtett kéthónapos körútról megmaradt forrás a humanista-orvos útinaplójának a másolata, amely ma is megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában.⁵⁶ A napló össze van kötve egy hasonló útleírással, amelyet a szintén művelt, fiatal Georg Rataller készített.⁵⁷ Mindkét szöveg a tapasztalt öregdiák és könyvgyűjtő Georg Tanner másolatában maradt fenn, aki az első lap bejegyzései alapján a könyvecskét 1553. december 20-án adományozta tovább, miután 16 éves tanulmányútját befejezve Bécsbe távozott,⁵⁸ későbbi tulajdonosára

⁵³ HERBERT 1885, i. m. (9. jegyz.), de v. ö. a 8. jegyzettel.

⁵⁴ Ugyanakkor úgy tűnik, hogy 1551–1552-ben csak évi 150 forintot kapott. L. uo.

⁵⁵ FABRITIUS, K., *Das Religionsgespräch zu Schäßburg im Jahre 1538 und des Weißenburger Propstes, nachherigen Graner Erzbischofs Anton Verantius Briefe an Siebenbürger Sachsen = Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, N. F. 10(1872), 233–263 (itt 261).

⁵⁶ *Clarissimi ac doctissimi viri domini Martini Brenneri Transylvani [!] publici in Hermonstat physici, odoeporicum, in peregrinatione Italica confectum; qui non ita multo post 24. Februarii anno 1553, cui bene sit, in urbe Hermonstat pie obiit*, OSZK, Duod. Lat. 6, ff. 1–18. Modern kiadása: VERESS 1941, i. m. (2. jegyz.), 478–484; *Magyar utazási irodalom, 15–18. század*, vál. Kovács Sándor Iván, szerk. Monok István. Bp. 1990, 169–176. (Kulcsár Péter fordítása.)

⁵⁷ JACOBY, Daniel, *Rataller, Georg = Allgemeine Deutsche Biographie*, 27(1888), 339.

⁵⁸ Tanner ekkor már Zsámboklyval is kapcsolatban állt, aki az 1552-ben, Bázelen, Oporinusnál megjelentetett *Epistolarum conscribendarum methodus* című könyvét Tanner magántanítványainak ajánlotta, míg 1553-ban Strasbourgban éppen a fiatal Zsámboky bízta Tannert, hogy publikáljon. L. ALMÁSI Gábor, *The Uses of Humanism. Andreas Dudith (1533–1589), Johannes Sambucus*

pedig az utolsó lap bejegyzései alapján következtethetünk, ez valószínűleg a görög kéziratok másolásából élő velencei írástudó, Camillo Zanetti volt.⁵⁹

A tömör és rövid útinapló fő célja nem az egyéni emlékek megőrzése, hanem a dokumentálás és egy esetleges későbbi utazás (vagy a naplót használó későbbi utazók életének) a megkönnyítése volt. Ennek jegyében Brenner feltüntetette az útba eső fontosabb falvakat és városokat, a köztük lévő távolságot, és van, amikor a fizetendő vámot is. Személyes információknak teljes hiányában az útleírás alapján arra következtethetünk, hogy Brenner egyszerűen világot akart látni, talán egy régi adósságát szerette volna letudni, azt, amire mindig is vágyott, de se fiatalon, se bolognai diplomázása idején nem volt lehetősége. Most végre az éves fix bevétellel a zsebében, megtehetette. Bár az útba eső helységek fontosabb turisztikai célpontjait felsorolja, a két legfontosabb úti cél, Róma és Nápoly, illetve a visszaúton található Firenze és Bologna nevezetességeit nem említi. Az út Padovából indult és a keleti part mentén Ferrarán, Anconán és Spoleton keresztül haladt Róma felé, míg visszafelé Toszkánának vette az irányt, Sienát, Firenzét és Bolognát keresztezve. Brenner a naplót három főbb fejezetre osztotta: „Iter Romanum”, ami 1552. március 25-én vette kezdetét (!) Padovában; az „Iter Neapolitanum”; majd végül a „Discessus ex Urbe”, ami 1551. május 10-én (!) Padovában végződött. A meglátogatott nevezetességek közül Padovában például megemlíti Titus Livius síremlékét, sírfeliratát és házát, a Szent Antal bazilikát, a városházát és a bíróság épületét; Ferrarában a hercegi palotát és kerteket, az akadémia (vagyis iskola) és a Belvedere épületét; Riminiben pedig Titus Flaminus diadalívét, a negyedik századi görög filozófus Themistius és más híres emberek szobrát és a Malatesták által alapított ferences templomot, illetve annak görög feliratait.

Mint az útinaplót lemásoló Tanner is megjegyzi, Brenner már nem sokat élhetett ezután az útja után: 1553. február (más források szerint január) 24-én Szebenben elhunyt. A halála előtt saját maga által készített görög sírfelirat a nagyszebeni nagytemplomban talán még ma is látható, melyet a számos másolási hiba ellenére Kiss Farkas Gábor a következőképp rekonstruált:

Εὐσεβῆς χρησε σοφίατε καὶ ἦθεσιν ἀγνοῖς,
Μαρτίνοϋ Βρέννερ ἐνθάδ' ἔζη τ' ἔθανον.⁶⁰

(1531–1584), and the Republic of Letters in East Central Europe, Leiden, Brill, 2009, 117. (Tannerre vonatkozó további irodalom uo.)

⁵⁹ *Clarissimi ac doctissimi viri domini Martini Brenneri*, i. m. (55. jegyz.), ff. 35–36.

⁶⁰ „Jámboran gyakorolta a bölcsességet és a szent erkölcsöket: Martin Brenner itt élt és halt meg.” A szöveg összetéveszti a χρᾶομαι (valamit használ) és a χρᾶω (jósol) ige aoristosát (ha nem χρῆσαι helyett állt a χρῆσε). A szöveg rekonstruálását és a jegyzetet Kiss Farkas Gábornak külön köszönöm. A legkorábbi könyv, amelyben az epitáfiumot megtaláltam: M. MILES, *Siebenbürgischer Würgengel oder Chronicalischer Anhang des 15. Seculi nach Christi Geburth*, Hermannstadt, in Verlegung H. Andreae Fleischers, 1670, 51–52.

Melléklet

Martin Brenner Thomas Wernerhez, 1534. augusztus 18.⁶¹

Circumspecte et Prudentissime domine et Amice observande. Salutem et Ser-
vitudis meae Commendationem!

Ex litteris Domini Notarii accepi, D. V. meam in scribendo cessationem oblivio-
ni beneficiorum D. V. in me a[d]scribere, cum tandem hactenus nulla mei ceperit
oblivio. A quo tamen absum, ut post Parentes vix ullius viri memoria apud me sit
iucundior et antiquior. Semper enim accessionem benevolentiae D. V. in maxima
parte commodorum meorum duxi, nihilque plus emolumenti in domestica mea ante
biennium mansione mihi accessisse sentio quam quod D. V. integritatem et huma-
nitatem, aliorumque praeclarissimorum virorum propius noscere licuit. Testes sunt
huius rei litterae meae quas post meum a Bistritia discessum frequentissimas ad
Notarium dedi,⁶² in quibus me nunquam nomen D. V. omisisse arbitror. Quod si
forte quia serium et grave incidisset, quod ad famam et honorem D. V. spectare
videretur, tum merito eadem de me conqueri potuisset, si id D. V. quamprimum
non perscripsissem. Neque enim minorem (ut par est) rationem honoris D. V. habeo
quam mei, id quod etiam proxime Varadini cum in negotiis Capituli nostri ad Reg^{tem}
missus essem,⁶³ copiosissime declaravi. Quidam enim quod Moldavus expeditio-
nem in Transylvania moliretur, male de Iudice vestro loquebantur, quod is occultam
quandam intelligentiam cum illo habere diceretur, ubi honestissima mentio nominis
D. V. a me facta est apud eos quibus nihil praeter nomen D. V. innotuerat, admonue-
ramque de hac re per litteras Dominum Notarium. De Marco ceterisque qui hostili
animo in D. V. esse videntur, nihil periculi est, poteritque D. V. illorum metu otiose
in utramque aurem dormire, longe afflictiores res illorum sunt quam quid nocere
possint, nedum D. V. perdent: illi non vivunt nihil praeter inanem spem habentes.
Ipse quoque Ferdinandus qui inexplebili cupiditate totum desiderabat, de parte
retinenda periclitatur, nam cum crebris pollicitationibus, iuxta consuetudine suam
Sclavonia[m] a Rege nostro abalienasset, Thurci re cognita expeditissimo exercitu
finitima Sclavoniae agressi quinque castra munitissima ad litora Savi expugnave-
runt, multisque captivis et praeda onusti recesserunt, liberas deinceps excursiones
in Sclavoniam e castris illis habituri. Dominum Doctorem Mathiam et Dominum
Christianum D. V. nomine meo salutabit diligenter. D. V. cum Uxore et filio bene
valere cupio. Albae 18 Augusti. M.D.XXXVI. Martinus Brenner D. V. deditiss.

⁶¹ MNL OL Mikrofilm másolat, X 1249, no. 17947, p. 342. Eredeti helye: Filiale Archiverol Statului Cluj, Fondul Primaria Orasului Bistrita D/I. 1425-98. A budapesti másolatok jelzetét Szabó András Péternek köszönöm! Az átírás ellenőrzésében és javításában nyújtott segítségét Kiss Farkas Gábornak ezúton is hálásan köszönöm!

⁶² Christian Pomarius.

⁶³ Gritti Alajos.

Circumspecto et Prudentissimo Domino Thomae Verner Civi Bistricien. domino et Amico observ.^{do}

ALMÁSI, GÁBOR

A particular life in second half of the sixteenth century: Martin Brenner, Saxon humanist of Transylvania

This article is the first serious attempt at reconstructing the biography of Martin Brenner, containing also an edition of his only surviving letter. This humanist of Hungary, coming from a German (Saxon) town of Transylvania, Bistrița (Beszterce, Bistritz, earlier Nösen, RO), has been primarily known as the first publisher of Antonio Bonfini's *Rerum Ungaricarum decades*, although the text he published was only partial, lacking the last part on the period of King Matthias. The numerous shorter biographies or biographical comments of past historians have offered some valuable details but also made much confusion. While earlier we had no idea of Brenner's date of birth, thanks to some data on his surviving books we can now place it between 1500 and 1505. While we know nothing of his early education, it is clear that it was solid enough to acquire not only Latin but also Greek. Brenner probably studied in one of the bishopric centres or major city schools, supported by his uncle, who we can identify in the person of Lőrinc Kretschmer of Beszterce (Laurentius Bistritius), provost of Székesfehérvár till 1530, who was in turn nephew of György Szatmári, bishop of Pécs, an influential and learned politician of the Jagiellonian period. Brenner thus probably studied to be a clerical, and in 1533 started in fact a church career as a priest of Vișoara (Heidendorf, Besenyő, RO), a village next to his hometown. However, he shortly gave up this position and moved to Székesfehérvár (Alba Regia), joining the cathedral chapter. His only known letter was dated from here in 1536. By the time Brenner had not only a select library but also a circle of learned friends, many of whom shared with him nostalgia for the cultural world and political power of Hungary in Matthias Corvinus's times. These men consciously searched for the treasures and literary products of this epoch; Brenner among others searched through the remnants of the Buda library. However, the occupation of Buda and the middle part of Hungary in 1541 meant that he had to change life. From the party of King John Szapolyai he joined that of King Ferdinand and probably moved to Vienna, where he first published Lippo Brandolini's dialogue *De humanae vitae conditione* with some erudite commentaries in 1541 (which also appeared in Basel twice), then prepared Bonfini's history for print in 1543, likewise sending it to the Basel publisher Thomas Winter. He also sent to Basel a third manuscript, Brandolini's *Paradoxa Christiana*, which was edited by Winter's assistant Johannes Basilius Herold (Acropolis). At the same time, Brenner, already a mature man enrolled at the University of Vienna (1543), and later obtained a doctoral degree in medicine at Bologna in 1547. Two years later he was employed as town physician of Sibiu (Nagyszében, Hermannstadt, RO), Transylvania's largest town. The last known episode of this curious career is Brenner's late tour in Italy (from Padua to Naples) in 1551 or 1552, the diary of which survived in Széchényi National Library. Brenner, already a city magistrate, died in 1553; the Greek epigraph he prepared before his death might still be visible in Sibiu.

Keywords: Martin Brenner, Humanism in Hungary, 16th-century humanism, Latin philology